

Prof. dr MILIVOJE ERIĆ, Ekonomski fakultet, Sarajevo

KONTRAVERZE U SHVATANJU SADRŽINE POJMA
»PROIZVODNE SNAGE«

(sa posebnim osvrtom na Marksovu teoriju razvitka društva)

Prvi doprinos stvaranju teorije o proizvodnim snagama kao presudnom faktorom razvoja društva pružio je Aristotel, dovodeći nivo grčke tehnike u vezu sa ustanovom ropstva. Ostali antički i kasniji srednjovjekovni mislioci, premda su nastojali (naročito Đanbatista Viko), nisu uspjeli da razrade genijalno uočenu međuzavisnost glavnih činilaca istorijskih načina proizvodnje i utvrde zakonomjernost putanja društvenog razvitka, te tako objasne privredni rast i neophodnost promjena proizvodnih odnosa. Na ovom polju zatajili su i osnivači političke ekonomije kao nauke, fiziokrati i teoretičari engleske klasične škole. Oni su, naime, uvijek ukazivali samo na jedan, po njihovom shvatanju najvažniji, faktor porasta obima proizvodnje i društvenog bogatstva. Po ocjeni fiziokrata to je sama priroda, po Adamu Smitu podjela rada, po Davidu Rikardu uvođenje mašina.

Svestranije razmatranje uloge i značaja proizvodnih faktora, odnosno determinanti privrednog rasta, započeli su istom vulgarni ekonomisti, predstavnici njemačke istorijske škole: Fridrih List (1789—1846) i Bruno Hildebrant (1812—1878. god.).

Fridrih List (teoretičar za kojeg je Marks jednom rekao da predstavlja autoritet protekcionističke škole industrijalaca, koji je »još uvijek najbolje što je dala njemačka buržoasko-ekonomska literatura«),¹ tvrdio je da »hrišćanska religija, pronalazak štampe, pošte, novca, težinskih i dužinskih mjera, kalendara i časovnika, uvođenje policije, slobodna sopstvenost na zemlju i transportna sredstva, predstavljaju bogate izvore proizvodne snage«.² Dakle, sve što je koristilo

¹ K. Marks — Prilog kritici političke ekonomije — Izdanje Kultura, 1956, str. 204.

² Fridrih List — Das nationale System der Politische Oekonomie — Jena 1922. str. 227 — Citirano prema: D. Rozenberg — Istorija političke ekonomije — Beograd, 1949. str. 202.

i moglo da koristi razvitku njemačkog kapitalizma List je uključio u »izvore proizvodne snage«. Slično je činio i Bruno Hildebrand (u djelu *Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft*, 1848), pokušavajući da osnovnu ekonomsku nauku pretvori u teoriju privrednog razvoja nacija, odnosno u teorijsku osnovu za konkretnu ekonomsku politiku koja dinamizira rast nacionalne privrede.

Kompleksnom problematikom proizvodnih snaga, prije svega određivanjem sadržine tog pojma, nisu se posebno bavili ni ostali buržoaski ekonomisti i sociolozi, osnivači i zastupnici učenja o pokretačkim silama društvenog kretanja i prelaska iz nižih u više razvojne stadije, bez obzira na to što su dali brojne teorije, kao što su: razne varijante geografskog materijalizma, teorije stanovništva, organska teorija, teorija podjele rada, teorija razvojnih faktora i druge.

Kao pojam »proizvodne snage« ukoliko se i sreće kod pojedinih teoretičara, ima sasvim ograničeno ili suviše široko značenje. Sasvim određen smisao taj termin je dobio samo u prirodnim naukama, a tu je redovno definisan kao raspoloživa energija koja se koristi, ili se može koristiti, za postizanje nekog učinka.

Temeljeći cijelo svoje učenje na dostignućima progresivne misli Marks je, nakon dugogodišnjih proučavanja, koncipirao teoriju razvitka društva. Jednu od bitnih komponenti teorije čini shvatanje da proizvodne snage u krajnjoj liniji određuju karakter proizvodnih odnosa, te da cjelokupnost proizvodnih odnosa »sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja« kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Razrađujući svoje shvatanje Marks je istom prilikom (u predgovoru djelu »Prilog kritici političke ekonomije«, predgovoru koji je s pravom nazvan prolegomanom istorijskog materijalizma) rekao: »Na određenom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrječnost sa postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne evolucije. S promjenama ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prerat čitave ogromne nadgradnje«.

Ovo shvatanje (teorije o dijalektičkom jedinstvu i borbi suprotnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i baze i nadgradnje), koja »leži u osnovi materijalističkog shvatanja istorije i naučnog socijalizma«,³ načelno prihvataju svi marksisti. Međutim, pri njenoj konkretizaciji i razradi postoje krupne razlike i kontroverze. Tome je dobrim dijelom (ako ne i presudno) doprinijela činjenica što klasici marksizma nisu definisali pojam »proizvodne snage«, niti su o njemu posebno raspravljali. Upotrebljavali su ga u raznim prilikama i pri tome uvijek isticali neku od bitnih komponenti njegove sadržine. Prvi put Marks je objasnio šta podrazumijeva pod

³ Vestnik Komm. Akademii, knj. XXVIII. 1928. god. str. 185 (na ruskom).

terminom »proizvodne snage« u polemici sa Prudonom. Tada je, naime, dao slijedeću komparaciju i ocjenu: »Godine 1770. iznosilo je stanovništvo Ujedinjene Kraljevine Velike Britanije petnaest miliona, a proizvodno stanovništvo tri miliona. Tehnička strana proizvodnje odgovarala je otprilike stanovništvu od dvanaest miliona: bilo je, dakle, ukupno petnaest miliona proizvodnih snaga. Razmjer proizvodne sposobnosti prema stanovništvu bila je, dakle, 1:1, a tehničke prema ručnoj 4:1«.

Godine 1840. iznosilo je stanovništvo blizu trideset miliona, a proizvodno stanovništvo šest miliona, dok se tehnička snaga popela na šesto pedest miliona, tj. odnosila se prema ukupnom stanovništvu kao 21:1, a prema ručnoj snazi kao 108:1. To znači da je radni dan u engleskom društvu za sedamdeset godina stekao u pogledu proizvodnosti višak od 2 700%, tj. godine 1840. proizvedeno je 27 puta više nego 1770. godine.⁴

Istom ovom prilikom Marks je nazvao pravom besmislicom pravljenje od mašina ekonomske kategorije i dodao da mašine isto toliko nisu ekonomska kategorija koliko ni volovi koji vuku plug, jer su oni samo proizvodna snaga. Polemišući dalje sa Prudonom Marks je istakao da od svih oruđa za proizvodnju najveću proizvodnu moć ima sama revolucionarna klasa.⁵

U poznatom pismu Anenkovu (od 28. decembra 1846) Marks je naglasio da ljudi nisu slobodni u izboru svojih proizvodnih snaga — jer je svaka proizvodna snaga »stečena snaga — proizvod prethodne djelatnosti«, odnosno da je ona »rezultata praktične energije ljudi«, te da »samu tu energiju uslovljavaju okolnosti u kojima se ljudi zatiču usljed već stečenih proizvodnih snaga, usljed oblika koji je postojao prije njih, koji nisu stvorili oni u koje je proizvod ranijih pokoljenja«. Kasnije, u Komunističkom manifestu (ističući da je buržoazija »u svojoj jedva stogodišnjoj klasnoj vladavini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve prošle snage zajedno«) Marks i Engels su pisali: »Potčinjavanje prirodnih sila, mašinska proizvodnja, primjena hemije u industriji i zemljoradnji, parobrodarstvo, željeznice, električni telegrafi, pretvaranje čitavih dijelova svijeta u oranice, pretvaranje rijeka u plovne, čitava stanovništva koja su nikla iz zemlje — koje je ranije stoljeće slutilo da su takve proizvodne snage drijemale u krilu društvenog rada.«

U jednom rukopisu objavljenom odmah nakon II svjetskog rata, gdje je iznio karakteristike prelaska besklasnog društva u klasna i prikazao suštinske promjene izazvane smjenjivanjem klasnih društava, Marks je, pored ostalog, rekao: »Kao prva velika proizvodna snaga pojavljuje se sama zajednica; za posebne vrste uslova proizvodnje (na primjer, stočarstvo, zemljoradnja) razvijaju se posebni na-

⁴ K. Marks — Beda filozofije — Izdanje Kultura, 1946. str. 90.

⁵ Isto, str. 156.

⁶ K. Marks — F. Engels — Izabrana dela, tom I, Izdanje Kultura, 1949. g. str. 19 i 20 (ćir.).

čini proizvodnje i posebne proizvodne snage, kako subjektivne, kao svojstva individua, tako i objektivne«. ⁷ Drugom prilikom, analizirajući promjene koje je izazvao kapitalizam, Marks se izrazio ovako: »... razvitak proizvodne snage uvijek se u posljednjoj liniji svodi na društveni karakter rada pokrenutog na djelatnost; na podjelu rada u okviru društva; na razvitak duhovnog rada; osobito prirodnih nauka«. ⁸

U istom smislu pisao je i Engels naglašavajući da su na izvjesnom stupnju razvitka »nove proizvodne snage koje je buržoazija stavila u pokret — prije svega podjela rada i udruživanje u skupnoj manufakturi mnogih radnika koji su obavljali samo djelimične operacije u proizvodnji — i otuda nastali uslovi i potrebe razmjene, došle u sukob sa feudalnim poretkom i izazvale razbijanje feudalnih okova«. ⁹

Treba podsjetiti da je Marks upotrebljavao i termine »materijalne proizvodne snage«, ¹⁰ »proizvodne snage svih članova društva«, ¹¹ »proizvodne snage čovjeka« ¹² i druge, te da je govorio o kooperaciji kao proizvodnoj snazi, o proizvodnoj snazi kapitala, industrijskim proizvodnim snagama, zemljoradnicima kao proizvodnoj snazi itd. Navedena mjesta svjedoče da je Marks terminom »proizvodne snage« obuhvatio vrlo raznovrsnu sadržinu, upravo sve čime su se ljudi tokom razvitka društva naoružali i osposobili za borbu sa prirodom, radi uspješnijeg sticanja materijalnih dobara, potrebnih za opstanak i proširenu reprodukciju.

Zbog toga su nastojanja da se precizno utvrdi šta je Marks obuhvatao terminom »proizvodne snage« putem isticanja i analize pojedinih mjesta gdje ga je upotrijebio, nezavisno od cjeline naučnog pogleda na svijet i društveno-ekonomski razvoj, unaprijed osuđena na neuspjeh. Upravo takvih nastojanja u marksističkoj literaturi bilo je, i danas ih ima veoma mnogo.

Mišljenja su podijeljena čak i u pitanju da li postoji problem sadržine pojma »proizvodne snage«. Neki su tvrdili da proizvodne snage ulaze u red najjasnijih pojmova društvenih nauka, sa toliko konkretnim i preciznim sadržajem da se približava pojmovima egzaktnih nauka, te da je on »toliko materijalistički nemističan i toliko konkretan i pored svoje naučne apstraktnosti, da se svi sastavni dijelovi koje on izražava mogu bilo egzaktno mjeriti bilo mate-

⁷ K. Marks — Epohe ekonomske formacije društva, Izdanje Kultura, 1957. str. 25, (lat.).

⁸ K. Marks — Kapital, tom III, Izdanje Kultura, 1949. str. 51 (ćir.).

⁹ F. Engels — Ludvig Fojerbah i kraj klasične njemačke filozofije — K. Marks — F. Engels — Izabrana dela, tom II, Izdanje Kultura, 1950. str. 382 (ćir.).

¹⁰ K. Marks — Prilog kritici političke ekonomije cit. Izd. str. 8—9.

¹¹ K. Marks — F. Engels — Izabrana dela, tom I, Izdanje Kultura, 1949. str. 59 (ćir.).

¹² Isto, str. 332.

rijalno očigledno prikazati.«¹³ Postavlja se, međutim, odmah pitanje: kako pojam, čija se sadržina da egzaktno mjeriti i materijalno očigledno prikazati, može biti naučno apstraktan, a zatim, zbog čega su onda u marksističkoj teoriji mišljenja o njegovoj sadržini toliko podijeljena. Izbjegavajući ovo pitanje mnogi marksisti su iz načelnog stava po kome je Marksova teorija sasvim jasna i tačna izvodili zaključak da su i proizvodne snage, pošto su jedan od kardinalnih pojmova Marksove teorije, sasvim jasan pojam.

Dijametralno suprotno mišljenje iznijeli su Tugan-Baranovski, R. Štamler, V. Zombart i drugi teoretičari. Po njima, proizvodne snage su maglovit, tajanstven i mističan pojam, bez značenja koje bi se moglo egzaktno odrediti. Zastupajući to mišljenje poznati legalni marksist Tugan-Baranovski pisao je (1907. godine): »Tajanstvene proizvodne snage igraju u radovima mnogih marksista istu onakvu ulogu kakvu je igrala životna sila u radovima starih fiziologa: sve se objašnjava tim snagama, a šta su zapravo one same, prećutkuje se.«¹⁴

Nesumnjivo, najveći broj marksista teoretičara smatrao je, odnosno smatra, da proizvodne snage nisu sasvim određen ali da su sadržajno odrediv pojam. Stoga su mnogi davali svoja tumačenja i definicije proizvodnih snaga. Pri tome su polazili od naučno nespornog stava da je svaki pojam misaoni odraz određene sadržine koja ima posebne komponente i relativno stalne i opšte ili sasvim specifične odlike, čija ukupnost omogućuje da se dotična sadržina razlikuje od svake druge. Obrazlažući mišljenje da proizvodne snage ulaze u red najopštijih, vrlo složenih pojmova prirodnih i društvenih nauka, oni su isticali da je proizvodne snage teško (često praktično nemoguće) razgraničiti od kategorija sa kojima su usko, dijalektički povezane. Zaista, neke komponente tog pojma (ljudi kao pokretačka sila proizvodnje, alati, mašine, proizvodne posude, radna stoka itd.) sasvim su konkretne i samjerljive, a druge su (inteligencija, iskustvo, umješnost, nauka, radni elan, podjela rada, kooperacija, društvena zajednica itd.) rezultante osobina, stanja ili odnosa subjektivnih i objektivnih činilaca proizvodnje, tako da se prepliću ili ulaze u apstrakcije najvišeg reda.

Kako će se proizvodne snage definisati (šta se pri tome mora pomenuti, a šta smije izostaviti) zavisi prije svega od toga sa kog se stanovišta polazi (prirodnih nauka, ekonomskog, sociološkog ili filozofskog) i šta se želi da izrazi ili posebno naglasi (cjelina ili pojedine komponente). Definicija koja potpuno zadovoljava prirodne nauke ne mora odgovarati onome na šta je Marks mislio, kad je govorio o proizvodnim snagama i što su pod tim izrazom podrazumijevali, ili sada prodrzumijevaju, buržoaski teoretičari. Drugim riječima, sadr-

¹³ Dr Ljubomir Živković — Nauka o društvu — Sarajevo, 1958. str. 57.

¹⁴ Citirano kod A. Efimov — Proizvoditeljniye sili — Vestnik Komm. Akademij knj. XIII, 1925. g. str. 122.

žina pojma »proizvodne snage« ne mora biti uvijek ista, izuzev kada se razmatra sa istog stanovišta, i samo iz jednog od mogućih uglova gledanja.

Pošto se detaljnijim ispitivanjem ove sadržine posebno nisu bavili, već su je tretirali ili sasvim uopšteno ili govoreći o jednoj komponenti sadržine, davali ocjenu koja se mogla odnositi na sve ostale komponente sa kojima čine pojmovnu cjelinu, Marks i Engels su pružili dosta osnova da se vrlo različita shvatanja mogu obrazlagati citatima iz njihovih djela. Ako se zanemare proizvodnja, ničim obrazložena i za nauku irelevantna shvatanja, kao što je ono izraženo u tvrdnji da se radi o tajanstvenom i mističnom pojmu, onda se, kad su u pitanju društvene nauke, sva mišljenja o proizvodnim snagama mogu svesti na nekoliko osnovnih, pored kojih stoji nekoliko posebnih, specifičnih. Osnovna su: a) mehanističko, b) mišljenja pristalica tripaticije (nužnih elemenata proizvodnje), c) tehničko-ekonomsko shvatanje, d) Staljinovo shvatanje i e) praktično ekonomsko shvatanje.

Po mehanističkom shvatanju proizvodne snage su tehnička kategorija (kategorija tehničkih nauka) koja i nakon što je prenesena u društvene nauke nije bitno izmijenila svoje prvobitno značenje. To gledište sasvim otvoreno zastupao je N. Buharin, a znatno ranije iznijeli su ga Bogdanov i Stepanov (Skvorcov) u vidu kompromisne formulacije koja glasi: »Saglasno učenju Marksa, osnovu ekonomskih oblika i njihovih promjena čine 'proizvodne snage društva' ili društveno-tehnički uslovi; tj. drugim riječima, društveno radni odnosi ljudi prema spoljnoj prirodi.«¹⁵ Ovi teoretičari, poznati iz predrevolucionarnog perioda, ni tada ni kasnije nisu objasnili kako je moguće izjednačiti proizvodne snage sa društveno-tehničkim uslovima, a zatim te uslove poistovjetiti sa društveno-radnim odnosima ljudi prema spoljnoj prirodi. Svakako, ovdje se radilo o pokušaju da se nađe dovoljno prostran okvir da u njega mogu stati i mehanistička slika svijeta Bogdanova i dogmatske popularizacije naučnog socijalizma Stjepanova (Skvorcova), prvog komesara sovjetske vlasti za finansije. N. Buharin je učinio korak dalje utoliko što je bez ikakve rezerve često naglašavao da su proizvodne snage (to po njemu znači: »ukupnost sredstava za proizvodnju i radne snage«)¹⁶ tehnička kategorija. Dalje od toga, u razradu sadržine ovog pojma Buharin se nije upuštao vjerovatno iz bojazni da će sa područja društvenih nauka preći u oblast tehnike.

Pošto je osjetio protivurječnost između odredbe da su proizvodne snage jedinstvo sredstava za proizvodnju i radne snage i tvrdnje da je u pitanju tehnička kategorija, jedan sovjetski teoretičar (A. Efimov) — povodeći se za Buharinom, a istovremeno i kritikujući ga — izgra-

¹⁵ Kurs polit. ekonom., tom I, Moskva, 1918. str. 3.

¹⁶ N. Buharin — Ekonomika prehodnog vremena — Moskva, 1920. str. 36.

dio je posebnu ekstremno-mehanističku koncepciju. On je definisao proizvodne snage kao »zbir snaga kojima društvo raspolaže za stvaranje materijalnih vrijednosti«,¹⁷ a potom dodao da se radi o teorijskoj apstrakciji, jednom od elemenata proizvodnje koji je »umjetno u procesu rasuđivanja izdvojen od realnih uslova svog postojanja, sa ciljem da se utvrdi srazmjera privrednih mogućnosti datog društva.«¹⁸ Ujedno, Efimov je podvukao da proizvodne snage nisu stvarna već funkcionalna kategorija, te da je stepen razvoja proizvodnih snaga u stvari stepen u kome se koriste prirodne sile pa zato da ga treba mjeriti energetske, obimom u kome su ljudi zagospodarili prirodnim silama. U skladu s tim Efimov je tvrdio da alati, mašine, radna stoka i ljudi koji iz bilo kog razloga, makar i privremeno, ne proizvode, nisu proizvodne snage, a od prirodnih sila (vodopada, električne energije, vjetra itd.) da to postaju samo one koje direktno ili putem sredstava za proizvodnju služe ljudima za stvaranje materijalnih dobara. Na kraju, premda ih je definisao kao masu energije koju neko društvo posjeduje i koristi, Efimov je zaključio da proizvodne snage nisu tehnička već ekonomska kategorija. Ova izjava, sa kratkim, u biti naivnim obrazloženjem, protivrječi svemu što je prethodno rečeno, pa je bez ikakvog značaja za klasifikaciju tumačenja. Naišavši na oštru kritiku, čak i svojih istomišljenika, ostalih mehanista, Efimov se povukao i korigovao na taj način što je kasnije, u drugom članku (objavljenom u istom časopisu) tvrdio da su proizvodne snage »proizvodna sposobnost jednog čovjeka ili cijele grane proizvodnje«, odnosno »društveni rad, uzet kvalitativno, društvena realna sposobnost«.¹⁹ Umjesto da razjasni, ispravka je unijela još veću zbrku u čitavu ranije dosljedno sprovedenu misao i učinila istu protivrječnom i neprihvatljivom, sa bilo kog stanovišta.

Nakon nekoliko godina, možda i sasvim nezavisno od Marksove teorije, u doba velike ekonomske krize, iznijeli su američki tehnokrati vrlo slične misli o značaju i načinu mjerenja proizvodnih sposobnosti (snaga) društva. Jedan je čak pisao da se socijalne promjene zbivaju samo onda, kad se načinom borbe za opstanak bitno izmijeni prosječna količina energije koja se troši po glavi stanovnika, te da se ove promjene objašnjavaju kao fizikalni pokret iz čega slijedi da mora i svaki metod mjerenja biti fizikalne prirode.«²⁰ Suštinski istovjetne poglede imaju i savremeni tehnokrati, što znači da su ideje marksista mehanista bliske i prihvatljive buržoaskim teoretičarima. Nasuprot tome, u savremenoj marksističkoj literaturi teško se mogu naći dublji tragovi ideja teoretičara mehanista.

Po shvatanju zastupnika triparticije (nužnih elemenata svake proizvodnje) Marks je pojmom »proizvodne snage« obuhvatao osnovne elemente proizvodnje, što znači: sredstva za proizvodnju i radnu snagu, odnosno radnike, oruđa za rad i predmete rada. Ovo

¹⁷ Vestnik Komm. Akademii, knj. XIII, 1925. str. 120.

¹⁸ Isto, str. 125.

¹⁹ Vestnik Komm. Akademii, knj. XXII, 1927. g. str. 171.

²⁰ W. W. Parrish — Tehnokratija, Beograd, 1937. g. str. 51.

shvatanje prvo je iznio sovjetski teoretičar V. Adoratski slijedećim riječima: »Sredstva za proizvodnju — pasivni elemenat. Radna snaga — aktivni elemenat. Sjedinjeno sve zajedno sačinjava proizvodnu snagu.«²¹ Ovo shvatanje upućuje na zaključak da razvoj društva determiniše samo radna snaga, dok je sve ostalo (čak i usavršavanje oruđa za rad) kao »pasivni elemenat« bez uticaja na oblike proizvodnih odnosa i mijenjanja načina proizvodnje. Stoga su ostale pristalice triparticije napustile podjelu na pasivne i aktivne elemente i ograničili se na isticanje jedinstva tih elemenata, ukazujući na primat i neprekidni razvoj proizvodnje kao presudni činilac mijenjanja proizvodnih odnosa i ekonomske strukture društva. Neki su dijelili proizvodne snage na prirodne — materialne i čisto društvene (kao što su: svijest, nauka, kooperacija itd.),²² a drugi su u odbrani funkcionalizma išli do apsurdna tvrdeći da »proizvodne snage postoje samo u kretanju, u proseku proizvodnje.«²³

Uprkos razlika u poimanju i nijansiranju značaja određenih elemenata svi zagovornici triparticije, čak i oni koji su isticali da je pitanje sadržine kategorije »proizvodne snage« od prvorazrednog značaja (»centralno pitanje istorijskog materijalizma«), obrazlagali su svoje shvatanje uglavnom istim argumentom, pozivali su se na V glavu III odjeljka prvog toma »Kapitala«, gdje se Marks uopšte ne koristi terminom »proizvodne snage«, već raspravlja o procesu rada i značaju njegovih elemenata, dok su mjesta iz djela klasika marksizma gdje se ističu pojedine komponente sadržine ili uopšteno tretiraju proizvodne snage, po pravilu prećutkivali. Više od svega izbjegavali su da podsjećaju na Marksovo shvatanje dijalektike odnosa proizvodne snage — proizvodni odnosi i baza — nadgradnja, izloženo u predgovoru »Prilog kritici političke ekonomije«, što svjedoči da su se bojali dovođenja u vezu svog shvatanja sa Marksovom teorijom razvoja društva koja se temelji na učenju o revolucionarnoj ulozi proizvodnih snaga u svakom istorijskom načinu proizvodnje.

Originalnost novijih i savremenih pristalica triparticije sastoji se u tome što redovno pojam »predmet rada« tumače vrlo široko, tako da njime obuhvataju sva prirodna bogatstva. Braneći svoj stav V. A. Čagin i A. I. Hozčov (u časopisu »Voprosi filozofii« No 2 iz 1958. god.) postavili su pitanje: »Kako je moguće... karakterisati proizvodne snage Kazahstana ako se ne znaju osobitosti predmeta rada toga rejona. Kako se može shvatiti specifični karakter proizvodnih snaga Jakucije u vezi sa otkrivanjem ležišta dragog kamenja bez uzimanja u obzir predmeta rada. Može li se u našem vijeku atomska energije ne uzimati u obzir takav elemenat proizvodnih snaga kao što su uranijumske sirovine.« Teško je i pretpostaviti da pomenuti autori zaista vjeruju da je otkrivanje i korišćenje ležišta dragog kamenja

²¹ V. Adoracki — Naučni komunizmi K. Marksa — Moskva, 1923. str. 97.

²² V. Lebedev — Vestnik Komm. Akademii. knj. XXVIII, 1928. g. str. 166.

²³ A. A. Voznesenski — Političeskaja ekonomija, pod red. D. D. Kofmana, III Izd. tom I, Moskva — Lenjingrad, 1932. g. str. 21.

u Jakutskoj oblasti (otkriće je moglo biti sasvim slučajno, a eksploatacija bez upotrebe ma kakve tehnike), samo po sebi ma i za jedan stepen unaprijedilo proizvodne snage te zaostale sibirske zemlje, bez obzira na to što se odmah snažno odrazilo u pokazateljima njenog prirodnog i društvenog bogatstva. Navedeni a i ostali primjeri argumentata pristalica triparticije rječito govore o neodrživosti njihovog shvatanja.

Po mišljenju pristalica tehničko-ekonomskog shvatanja proizvodne snage nisu ni tehnička ni ekonomska kategorija već »granični pojam koji stoji na granici između tehnike i ekonomije«. ²⁴ Kompromisni karakter ovog shvatanja ne samo što omogućava već i upućuje da se tretiraju kao proizvodne snage svi faktori i uslovi (privredni, tehnički i društveni), koji određuju obim proizvodnje i produktivnosti rada u nekom društvu. Po riječima S. G. Strumilina, u proizvodne snage treba uključivati »ne samo nivo tehnike proizvodnje i njemu odgovarajući stepen snabdjevenosti rada energijom već i društvene uslove proizvodnje i prirodna bogatstva zemlje, a takođe i samoga proizvođača sa čitavim zbirom njegovih znanja i profesionalnih navika.« ²⁵

Već po tome što je nedosljedno i što omogućuje da se bez određenog kriterija u proizvodne snage uključuju i iz njih isključuju pojedine komponente, tehničko-ekonomsko shvatanje ne može se naučno verifikovati.

Staljinovo shvatanje izraz je i posljedica, s jedne strane, nastojanja da se istorijski materijalizam što više uprosti i svede na šemu sa nekoliko formula kojima se obuhvata (i »objašnjava«) čitav društveni razvoj u svim njegovim specifičnostima, a, s druge strane, pokušaja da se bitni sastavni dijelovi marksizma podrede interesima određene ekonomske, kulturne i vaspitne politike.

Počev od 1938. godine, kad se pojavila Istorija SKP(b) — Kratak kurs, u kojoj je (kao IV glava) štampan Staljinov rad o dijalektikom i istorijskom materijalizmu, pa do kraja Staljinovog života, u Sovjetskom Savezu usvojena je i tretirana kao nesporna definicija koja glasi: »Oruđa za proizvodnju pomoću kojih se proizvode materijalna dobra i ljudi koji stavljaju u pokret oruđa za proizvodnju zahvaljujući određenom proizvodnom iskustvu i radnim navikama — svi ti elementi zajedno sačinjavaju proizvodne snage društva.« ²⁶ Po Staljinovoj definiciji sadržina pojma »proizvodne snage« svodi se, dakle, na oruđa za proizvodnju i proizvodne radnike (ukoliko su zaposleni) sa njihovim proizvodnim iskustvom i radnim navikama. Znači, ova definicija isključuje sve ostale osobine proizvođača, ljude koji bi se mogli baviti ali se stvarno (iz bilo kog razloga) ne bave

²⁴ S. G. Strumilin — Problemi ekonomiki truda — Moskva, 1957. g. str. 603.

²⁵ Isto, str. 610.

²⁶ Istorija VKP (b), Moskva, 1945. g. str. 114—115.

proizvodnjom već žive od tuđeg rada ili vrše neproizvodne djelatnosti, sredstva za rad u širem smislu riječi, proizvodne posude, podjelu i organizaciju rada, primjenjene i u praksi primjenjive pronalaski, praktična dostignuća tehnologije i mnoge druge faktore koji utiču na obim proizvodnje i produktivnost rada u društvu.

Sadržinu citirane Staljinove definicije nekritički su prihvatili i jugoslovenski ekonomisti, sociolozi, politolozi i filozofi marksisti. Mnogi se nje i danas pridržavaju premda se posljednjih godina sve češće javljaju radovi u kojima se iznose i zastupaju dijelom ili sasvim različita shvatanja.

U prilog isticanja oruđa za rad, kao jedine materijalne komponente proizvodnih snaga, mogla bi se navesti poznata mjesta iz I toma »Kapitala«, gdje se podvlači da među samim sredstvima za rad odlučujući značaj za »rasuđivanje o iščezlim ekonomskim društvenim formacijama« imaju »mehanička sredstva« (za njih Marks kaže da se ukupno mogu nazvati »kosturom i mišićnim sistemom proizvodnje«),²⁷ a zatim da »istorija proizvodnih snaga društvenog čovjeka čini materijalnu osnovicu svake pojedine društvene organizacije«, pa stoga zaslužuje istu pažnju koju ima istorija »prirodne tehnologije« u Darwinovoj teoriji, jer »Tehnologija otkriva aktivan odnos prema prirodi, neposrednih procesa njegova života, a s time i društvene prilike i duhovne predstave koje iz njih izvire«.²⁸

Međutim, činjenica što je Marks istakao da presudan uticaj na oblike proizvodnih odnosa imaju mehanička sredstva i tehnologija i što je jednom prilikom — govoreći o proizvodnim snagama — rekao da će ručni mlin dati društvo sa feudalnim gospodarima, a parni mlin društvo sa industrijskim kapitalistima,²⁹ nikako ne znači da je on, kao što to čini Staljin, svodio materijalne proizvodne snage na oruđa za rad, već samo da je u stepenu razvitka oruđa gledao siguran indikator za prosuđivanje o kakvom se društvu radi (prvobitnom, robovlasničkom, feudalnom ili kapitalističkom). Ovo je tim razumljivije što ukoliko se ide dalje u istoriju, usavršenost oruđa predstavlja rezultantu sve manjeg broja osamostaljenih duhovnih činilaca.

Ograničiti materijalne proizvodne snage na mehanička sredstva, odnosno oruđa za proizvodnju materijalnih dobara, znači isto što i tvrditi da u nekim privrednim granama (saobraćaju, hemijskoj industriji i nekim drugim) uopšte nema proizvodnih snaga. Staljinova definicija navodi upravo na takav, očito pogrešan zaključak.

Drugi nedostatak Staljinove definicije analogan je prvom. Sa istim ignorisanjem cjeline Marksovog učenja Staljin je istakao proizvodno iskustvo i radne navike ljudi kao faktore koji karakterišu nivo razvoja proizvodnih snaga. Ostale osobine (svojstva) proizvođača potpuno je ignorisao. Nesumnjivo, svjesno on je zanemario i prećutao da je Marks — govoreći o upotrebnoj vrijednosti radne

²⁷ K. Marks — Kapital, tom I — Izdanje Kultura, 1947. str. 129 (ćir.).

²⁸ Isto, str. 298.

²⁹ K. Marks — Beda filozofije, cit. Izd., str. 99.

snage — rekao da pod radnom snagom podrazumijeva »cjelokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u tjelesnoj, živoj ličnosti čovjekovoj, i koje on stavlja u pokret kad proizvodi upotrebne vrijednosti ma koje vrste«. ³⁰ Na taj način Marks je definisao sadržinu subjektivnog elementa pojma »proizvodna snaga« bolje nego iko prije i poslije njega. Jer, makoliko usavršena (makar i kompleksno automatizovana) materijalna proizvodnja ostaje u svojoj suštini uvijek ono što je bila od samog početka — proces između čovjeka i prirode, svjesno djelovanje ljudi pomoću sredstava za rad na predmete rada.

U procesu proizvodnje, bez obzira na društvene oblike, čovjek troši svoju mišićnu, nervnu i umnu energiju i opredmećuje se u proizvodu. Otuda, uspjeh proizvodnje zavisi od kvaliteta (usavršenosti) sredstava kojima proizvođač djeluje, a isto tako i od naslijeđenih i stečenih svojstava samog proizvođača. A ta svojstva, izuzev manjeg broja, ne mogu se izmjeriti, odnosno kvantificirati, jer zavise, prije svega, od fizičke konstitucije, opšteg i stručnog obrazovanja, urođene inteligencije, idejnih opredjeljenja, prirodnih, društvenih i radnih uslova, primijenjenih oblika organizacije rada i opšteg nivoa razvoja nauke i njene tehnološke primjenljivosti. Drugim riječima, čovjek postaje utoliko veća proizvodna snaga ukoliko je snažniji i zdraviji, ukoliko raspolaže sa više znanja za proizvodnju, ukoliko je inteligentniji i umješniji, ukoliko su mu povoljniji prirodni, društveni i radni uslovi, ukoliko mu je obezbjeđen rad u boljoj organizaciji rada i ukoliko mu dostignuća nauke i tehnologije omogućuju veću efikasnost proizvodnih procesa.

Svi pomenuti faktori u savremenim društvima, istina u nejednakom stepenu, postoje uvijek, pa se zato o svakome mora voditi računa prilikom procjene radnih sposobnosti subjektivnih činilaca proizvodnje. Ovome valja odmah dodati da društvena određenost proizvodnje, karakter proizvodnih odnosa, znatno utiče koliko će članovi društva stvarno biti angažovani u proizvodnom radu. Ne samo u kapitalizmu već i u socijalizmu ravnomjerna raspodjela proizvodnog rada na sve radno sposobne ljude, iz više razloga, nije ostvariva. Stoga je potrebno pri računanju proizvodnog potencijala subjektivnih činilaca proizvodnje uzimati u obzir ne samo lica koja djeluju kao proizvodni radnici već i lica koja se mogu bez štete po normalno funkcionisanje društvenih djelatnosti (javnih službi) uključiti u proizvodnju. U svakom slučaju, treba, dakle, imati u vidu, pored stvarnih, i potencijalne neposredne proizvođače.

Praksa pokazuje da moredna industrija zahtijeva sasvim drugačija svojstva proizvodnih radnika nego što su odgovarala prethodnim stadijima razvitka privrede. Umjesto fizičke snage ona traži visoku stručnu spremu i opšte obrazovanje. Umjesto iskustva, koje se — po Marksovim riječima — i kod nezavisnih proizvođača koji samostalno rade, »ipak više očituje kvalitativno u valjanosti nego u masi

³⁰ K. Marks — Kapital, tom I, cit. Izd. str. 118.

izrađevine«,³¹ traži sposobnost za razmišljanje i samostalno donošenje odluka, umjesto slijepo pokornosti ustaljenom načinu proizvodnja traži inicijativu i osjećaj odgovornosti. Kratko rečeno, modernoj privredi potrebni su u sve većoj mjeri svestrano razvijeni ljudi, visokostručni i svestrano obrazovani, a ne skučene, pokorne i društvenoj podjeli rada slijepo potčinjene ličnosti.

Pominjući jedino proizvodno iskustvo i radne navike kao bitna, presudna svojstva proizvodnih snaga, Staljin je — po svemu sudeći — želio da pruži teorijsko opravdanje svojim veoma omrznutim odlukama o kažnjavanju radnika zbog izostanaka sa posla, samovoljnog napuštanja preduzeća i kršenja radne discipline. To je ograničavalo prava radnika u tolikoj mjeri da je kod njih vrijeđalo osjećanje dostojanstva slobodne ličnosti i graditelja socijalizma. Stoga je represivne mjere trebalo predstaviti kao izraz težnje da se u duhu Marksovog učenja obezbjedi što ubrzaniji razvoj proizvodnih snaga, bez koga nema ostvarenja komunizma.

Ubrzo nakon Staljinove smrti počele su se i u Sovjetskom Savezu javljati tendencije da se poimanje proizvodnih snaga usaglasi sa učenjima klasika marksizma i tekovinama razvoja nauka koje proučavaju čovjeka kao proizvodnog faktora. No, do danas u tome su postignuti vrlo skromni uspjesi.

Praktično ekonomsko shvatanje je prirodna reakcija na jednostrana, dogmatska i apstraktna tumačenja pojma »proizvodne snage«. Predstavnici ovog shvatanja ignorišu filozofsku i sociološku stranu problema i ograničavaju se, kad direktno govore o proizvodnim snagama, na nabranje faktora koji neposredno ili posredno utiču na porast proizvodnje i produktivnosti rada. Izraz je tog shvatanja tvrdnja da zakon ekonomije rada igra presudnu ulogu u društvenom razvitku. U prilog mišljenju da ovaj zakon presudno utiče na razvoj društva izjasnili su mnogi sovjetski ekonomisti još u vrijeme kad se vodila prva diskusija o sadržini pojma »proizvodne snage« (1925—1930. godine).³² Isto mišljenje zastupa velika većina savremenih buržoaskih ekonomista i predstavnika ekonomske politike u socijalističkim zemljama. Tako je jedan sovjetski ekonomista praktičar u zaključnoj riječi povodom savjetovanja u problematici produktivnosti rada rekao: »Povećanje produktivnosti rada javlja se kao ekonomski zakon koji određuje proces progresivnog razvoja ljudskog društva, njegov istorijski progres, tj. njegov neizbježni prelazak ka višim oblicima društvenog života. Kao materijalna baza prelaska društva ka njegovim višim oblicima i osnovicama društvenog progressa javlja se razvoj proizvodnih snaga društva i prema tome porast proizvodnosti društvenog rada.«

Citirani autor, dakle, prvo tvrdi da je porast produktivnosti rada osnovni ekonomski zakon razvitka društva, a zatim da je razvoj

³¹ K. Marks — Kapital, tom I, cit. Izd. str. 517.

³² Voprosi metodologii izučeniya i izmereniya proizvoditelnosti truda, Moskva, 1956. str. 305.

proizvodnih snaga materijalna osnovica društvenog progresa, pa, prema tome, i porast produktivnosti društvenog rada. Iz toga se može zaključiti: a) da se i proizvodne snage razvijaju pod uticajem zakona povećanja produktivnosti rada i b) da su proizvodne snage materijalna osnova (odlučujuća determinanta) razvitka produktivnosti rada. U vezi sa ovim postavlja se odmah pitanje: šta je uzrok, a šta posljedica. Iz prvog zaključka proizlazi da je pokretačka snaga (određujući uzrok) zakon povećanja produktivnosti rada, a on se može izvesti ili iz zakona razvitka proizvodnih snaga (u tom slučaju prestaje da bude uzrok i pretvara se u posljedicu) ili iz prirode homo economicusa (što je čisti idealizam koga polako napuštaju i buržoaski ekonomisti). Iz drugog zaključka proizlazi da presudnu ulogu ima kretanje proizvodnih snaga. A kad se to prizna, vraćamo se odmah Marks-u, što opet znači mora se odbaciti tvrdnja da je povećanje produktivnosti rada osnovni ekonomski zakon razvitka društva.

Slične »teorijske razrade«, u kojima se prilikom raspravljanja o aktuelnim ekonomskim problemima čas miješaju, čas identifikuju uzroci i posljedice, prilično se često sreću u radovima savremenih ekonomista praktičara kako u kapitalističkim, tako i u socijalističkim zemljama. Ovo znači da teoretičari društvenih nauka još nisu raspravili kakvo značenje ima pojam »proizvodne snage«. To rječito govori da postoji protivrječnost između dostignutog nivoa privrednog razvitka i idejne nadgradnje, posebno u oblasti društvenih nauka. Najveću smetnju za otklanjanje ove protivrječnosti predstavljali su, a i sada predstavljaju dogmatizam i prakticizam, te odsustvo smjelosti da se Marksovo učenje proučava i razvija istom metodom kojom je stvoreno. Osim toga, stalno je prisutna težnja da se problemi prakse razmatraju nezavisno od teorije odnosno da se teorijske postavke ne izvode iz prakse, totaliteta mnogostruko složene objektivne stvarnosti, već stvaraju prema trenutnim potrebama prakse. Nesumnjivo, zbog toga u društvenim naukama nisu postignuti rezultati koji bi odgovarali ostvarenjima na polju prirodnih nauka i materijalne kulture. Ne treba se zato čuditi što, uprkos diskusijama koje traju više decenija, još nije na zadovoljavajući način riješen problem sadržine pojma »proizvodne snage«.

Prof. Dr. MILIVOJE ERIĆ, Faculty of Economics, Sarajevo

CONTROVERSIES ABOUT THE CONTENTS OF THE CONCEPT
„FORCES OF PRODUCTION“

Summary

Aristotle was the first who had espied and emphasized the interdependence between main factors of the historical way of production, but yet the vulgar economists Friedrich List and Bruno Hilderbrandt (the representatives of German historical school) started to consider more universally the determinants of economy growth and regularity of ways of social development. Yet K. Marx gave a complete theory about production forces as decisive factor of changing the way of production. He emphasized, in the preface of his work „Supplement to critics of Political Economy“, that on certain level of development the material production forces come in contradiction with existing production relations, and then begin social revolutions in which the mentioned contradiction is solved. This results with overthrow in whole ideological superstructure.

Marx and Engels consequently developed this comprehension in their works. However, they used the term „production forces“ in different means, in depend of what of its multiplex complex contents they wanted to emphasize in single occasion. That results with many controversies in comprehension what the production forces are actual.

The author classified existing comprehensions, upon akin ideas, in 5 group: a) mechanistical, b) follower tripaticion, c) technical — economic, d) Staljin's and e) practical-economic. All mentioned comprehensions are shortly shown in the work, and special attention is payed to Staljin's definition of production forces, contended in „Short Course of History of SKPb“ from 1938. year. By that was expressed the persuasion that Staljin verified comprehension of classics of marxism about production forces for practical reasons, before all the teaching about man as production force. By all means it is characteristic that Marx talked about labour forces as a union of physical and intellectual abilities, while Staljin, of all man's attributes as producers, mentioned only production practice and labour habits.

By presenting practical-economic comprehension the author pointed at tendency of many practicers that theoretical thought subject on actual necessities of practice. This relates to both capitalistic and socialistic countries. At author's appreciation that is result of backwardness of social sciences in comparison with economy and material culture development. With this can be explained the fact that to now in spite of discussions which have been led for several decades, hasn't been solved, on satisfying way, the problem of contents of concept „production force“.

Проф. Д-р МИЛИВОЕ ЭРИЧ, Экономический факультет, Сараево

КОНТРОВЕРЗЫ В ТОЛКОВАНИИ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ
„ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ СИЛЫ“

Резюме

Взаимозависимость главных факторов исторических способов производства впервые обнаружил и подчеркнул Аристотел, но только вульгарные экономисты Фридрих Литс и Бруно Хильдебрант (представители немецкой школы) начали всесторонне рассматривать детерминанты экономического роста и закономерность пути общественного развития. Целостную теорию о производительных силах, как решающем факторе изменения способа производства дал только К. Маркс. Он в предисловии к своему труду „К критике политической экономии“ указал, что на определенной ступени развития материальные производительные силы приходят в противоречие с существующими производственными отношениями и тогда наступают социальные революции, в которых упомянутое противоречие разрешается, что приводит к перевороту во всей идейной надстройке.

Это воззрение Маркс и Энгельс консеквентно развили в своих трудах. Однако, они термин „производительные силы“ использовали в различных значениях, в зависимости от того, что хотели в отдельных обстоятельствах выделить из его многостороннего содержания. Это привело к многочисленным контрверсиям в понимании, что из себя в самом деле представляют производительные силы.

Автор существующие взгляды, по средству идей, распределил в пяти группах: а) механистический; б) сторонники трипартиции; в) технико-экономический; г) сталинский и д) практико-экономический. В труде вкратце показаны все указанные взгляды, а особое внимание уделено определению Сталиным производительных сил, содержащему в Кратком курсе Истории СКП (б) из 1938 года. При этом выражено убеждение, что Сталин по чисто практическим причинам ревидировал воззрение классиков марксизма о производительных силах, прежде всего учение о человеке как производительной силе. Характерно, в частности, что Маркс говорил о рабочей силе как единстве физических и умственных способностей, в то время как Сталин от свойств человека как производителя упомянул только производственный опыт и трудовые привычки.

При изложении практико-экономического воззрения автор указал на стремление многих практиков теоретическую мысль подчинить моментальным нуждам практики. Это относится как к капиталистическим, так и к социалистическим странам. По оценке автора это является последствием отставания общественных наук от достижений развития экономики и материальной культуры. Этим можно объяснить и факт, что до сегодняшнего дня, несмотря на дискуссии, ведущиеся десятилетиями, еще удовлетворительно не решена проблема содержания понятия „производительные силы“.

